

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

11. Sayı

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi - ERZURUM 1993

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI (1703-1780)'DA DİNİ VE POZİTİF İLİMLER BİRBİRİNİ TAMAMLAR

Prof.Dr. Emrullah YÜKSEL

İlk önce beni bu konuyu hazırlamaya sevkeden bazı önemli hususlara değinmek istiyorum. Milletimizin sağlıklı kalkınma veya yenileşmesi için, önce kendi kültürümüzü tarihi akışı içinde geçirdiği merhaleleri genel çizgileriyle tahlil etmemiz ve tanımamız gerekmektedir. Aksi takdirde, kültürümüze ait bir yabancılaşma ile, kendimiz hakkında yanlış değerlendirmelerle karşı karşıya kalırız. Bu yüzden milli bütünlüğümüzü teşkil eden kültür unsurlarımızı iyice tahlil etmek ve bilmek zorundayız.

Kültür tarihi bakımından, Türklerin İslâm medeniyetinin teşekkülündeki rolleri daha hakkıyla tetkik edilip anlaşılmamıştır. Yeni yeni bazı gayretler yapılmakta ise ede henüz yeterli olmaktan uzaktır. Türklerin hiç bir orijinallik göstermiyerek yalnız taklid ve alıntılarla yetindikleri iddiası, tetkik edilmeden peşin hükümlü yanlış bir değerlendirmeden başka bir şey değildir. Bu gibi peşin hükümlü yanlışlıklar, yapılan çalışmalar arasında tashih edilmektedir.

Milletimizin büyüklerine karşı saygılı olmak, onların hizmetlerini takdir etmek bizim için hem milli, hem insani bir görevdir. Bilindiği üzere bir memlekette ilim adamının kıymeti takdir edilemez ve çalışmalar teşvik görmezse orada ilmin gelişmesi beklenemez.

Erzurumlu İbrahim Hakki, çağındaki bilgilerin çoğunu elde etmiş, başkalarının gözlerini kendisine çevirtecek derecede bir saygınlık kazanmıştır. Onu İslâm âlimleri ve mütefekkirleri ile karşılaştığımızda, seçkin bir mütefekkir olarak karşımızda buluruz.

Onun çok yönlü bilgi alanlarına vukufu yanında, çok önemli ilmi konuları Türkçe yazmak suretiyle özel bir yeri vardır. Çünkü kendinden önce gelmiş geçmiş birçok Türk âlimleri, eserlerinin çoğunu Arapça yazarak ilmi, "havas" denilen sayılı, mümtaz kimselere mahsus kılmışlardır. Bu yüzden İbrahim Hakkı, Türk düşünce ve kültür hayatına katkılarıyla müstesna bir yer işgal etmektedir. "Marifetnâme", İbrahim Hakkı'nın ilmi kudretiyle manevî şahsiyetinin yüksekliğini gösteren kıymetli bir eserdir. Biz, bu tebliğimizin temel kaynağını, onun "Marifetnâme"deki bilgilerine dayandırmaktayız.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, dine ve tarikatına çok bağlı bir zat olması yanında, pozitif (müsbet) ilimler alanında da meraklı, gayretli, ârif ve müdakkık bir zattır. Böylece o dindarlıkla beraber, pozitif ilimlerle de meşgul olmanın atbaşı gideceğini gösteren büyük bir bilginimizdir.

İbrahim Hakkı'ya göre bilginin en yüksek derecesi Hakk'ı bilmektir. Ancak Hakk'ı bilmek için insanın nefsini bilmesi şarttır. Nefsini bilmek için de nefsin bineği mesabesinde olan bedeni bilmek, bunun için de astronomi, matematik ve anatomi bilmek gerektir¹. Hülâsa İbrahim Hakkı, bize pozitif ilimlerin tahsil edilmesini teklif ve tavsiye etmektedir. Ona göre insan, Allah'ın eseri olan kâinatı ne kadar iyi tanırsa Allah'ı da o kadar iyi tanır. Ona göre Allah, iki âlemi de (dünya ve âhiret) insan için, insanoğlunu da kendini tanımak için yaratmıştır. Şu kadar var ki insanın Rabbini tanınması, kendini hem maddî hem manevî yönden bilmesine ve kâinatı iyice öğrenmesine bağlıdır. İnsan, bu bilgilerle donandıktan sonra, ancak "olgun insan" (kâmil insan) olur ve Rabbini bilir.

İbrahim Hakkı, Marifetnâme'sinin girişinde, kâinatın başlangıcı (mebde) ile âhret (me'ad) hakkında dinî naslarda (ayet ve hadislerde) nakledildiği gibi bilgi verdikten sonra, âhretle ilgili yani fizik ötesi konuların akli delillerle kıyaslanmaması gerektiğini, onlar din tarafından nasıl bildirilmiş ise böylece itikât edilmesi lâzım geldiğini söyler. Çünkü insan aklı, bu gibi duyulur âlemin ötesinde olan

¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetnâme, Bulak, 1280 h., s. 2-21.

tecrübeye girmeyen meseleleri kavrayamaz. Bu görüşleriyle mütefekkirimiz İbrahim Hakkı, büyük Türk Filozofu İbn Sina ile tam bir uyum içindedir. Zira ehlince bilindiği üzere İbn Sina da, âhiret hayatı (me'ad) ile ilgili hususların akılla kanıtlanmayacağını, bunların ancak dinin ve peygamberimizin haberleriyle bilinebileceğini ve onları tasdikten başka bir yolun bulunmadığını söylemektedir². Burada İbrahim Hakkı, dikkatimizi önemli bir noktaya çekmektedir. O da ilimlerdeki metod meselesidir. Bilindiği üzere her ilim, âlemde kendisi için bir araştırma sahası edinir, çalışma plânını kendi sınırları ve metodları içinde yürütmeye gayret eder. Böylece ruh, âhiret gibi konular, tecrübe ötesi konular olduğundan, pozitif ilmin araştırma sahası dışında kalmaktadır.

Büyük bilgünimiz İbrahim Hakkı, dindarlığı ve dinî ilimlere vukufu yanında, zamanının pozitif ilim kafasına sahip, her ilmin kendine has metodunu kabul eden nâdir bir âlimimizdir. Dinî ilimler ile pozitif ilimlerin metodlarının birbirine karıştırılmaması gerektiği noktası üzerinde önemle durmuştur. Onun bu konudaki görüşleri şöyledir: ³ Hiç şüphesiz, büyük peygamber ile Peygamberimizin ahabının hikmeti (menfaatı), halka dinî hususları öğretmek olup, eşyanın hakikatını açıklamak onların vazifelerinden değildir. Nitekim araplar peygambere ayın meydana gelmesi halindeki değişikliklerden sorduklarında Kur'an-ı Kerim'de: "Sana yeni doğan ayları sorarlar. De ki: "O, İnsanların faidesi için, bir de hacc için vakit ölçüleridir"⁴. buyurulmuştur. İbrahim Hakkı'ya göre bu ayet, halkın onlardan neleri sormaları gerektiğini gösteriyor. Dinî olmayan hususların onlardan sorulmamasını istiyor. Nitekim rivayete göre, Peygamber Efendimiz, hurma ağaçlarının dişilerini erkekleriyle aşıl原因 bir cemaate tesadüf edip, sebebini sorunca, cemaatin de "hurma böyle hâsil olur" cevabını vermesi üzerine Peygamber Efendimizin aşından nehyetmesi ve cemaatin de hurma ağaçlarını aşıl原因aması, o sene hurma mahsulünün olmamasına ve halkın şikâyetine yol açtı.

² İbn Sina, en-Necât, Mısır, 1938, s. 291; Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız Doç. Dr. Mehmet Aydın, İbn Sina'nın Mufluluk (es-Sa'âde) Anlayışı, İbn Sina doğumunun bininci yılı armağanı, Derleyen: Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 446 vd..

³ Marifetnâme, s. 118.

⁴ Kur'an-ı Kerim, II/189.

Bunun üzerine Peygamberimiz: "Dünya işlerini siz daha iyi bilirsiniz, öyleyse onları aşılayınız"⁵, buyurmuştur. İbrahim Hakkı, Bu hadis-i şerifi zikretmek suretiyle müslümanlara dini meseleleri halletmenin yolunun Kur'an-ı Kerim ve Peygamberden geçtiğini, pozitif ilimlerle ilgili hususların ise ancak pozitif ilim metodlarıyla ve mütehasşsıların vasıtasıyla çözümlenebileceğini, bunları birbirine karıştırmamaları gerektiğini ve bunların birbirine zat değil, birbirini tamamladıklarını anlatmaktadır.

Gerçekten bu hadis, âlimimizin de belirtmek istediği gibi, Peygamberlerin, dünya işlerinin fayda ve zararlarının hepsini bilmelerinin zarûri olmadığına açıkça delâlet etmektedir.

İbrahim Hakkı, Marifetnâme'sinde, varlık ilmi (ontoloji)nden sonra hesap, hendese meselelerini özetleyerek astronomiye geçiyor. O hem Batlamyus'un hem Kepler'in, hem de Kopernik'in astronomisini bilmektedir. Yalnız o, geleneğe uyarak önce, eski astronomi bilgilerini de özetlemiştir. Tabii orada ilk konu yerin şekliyle ilgili olarak, acaba yer düz mü? yuvarlak mı? çadır şeklinde mi? Öte yandan, dünyayı yuvarlak (küre şeklinde kabul ederlerse dine aykırı hareket etmiş olacaklarını zannedenlerin bu asılsız şüphelerine karşı, İbrahim Hakkı şu fikirleri söylüyor (Biz bunları mümkün olduğu kadar bugünkü Türkçe ile ifade etmeğe çalışacağız): O kimse ki bu tür şeyleri (pozitif ilim buluşlarını) çürütmek için tartışmayı dinin gerekli şeylerinden zanneder, o kimse dini zayıf düşürerek ona hıyanet etmiş olur. Zira söz konusu meselelerin vukuunu, hesap ve hendese delilleri göstermektedir... Binaenaleyh dini yoluyla kötüleyenlerin zararından, yolsuz yardım edenlerin zararı daha çoktur. Nitekim akıllı düşman, cahil dostan daha iyidir, demişlerdir"⁶. İbrahim Hakkı, bunları zikrettikten sonra, çok önemli olan şu cümleyi söyler, "Umur-ı katiyede mükâbereden tevli ehvendir"⁷. Bugünkü Türkçeyle "Akıl ve pozitif ilmin kesinlikle bulduğu şeyleri inkâr etmektense, dini delillerin uygun bir şekilde yorumlanması daha iyidir."

⁵ Marifetnâme, s. 188.

⁶ Marifetnâme, s. 45.

⁷ Aynı yer.

Görülüyor ki İbrahim Hakkı, fekalâde dindardır. Bunun yanında, akla ve pozitif ilme son derece saygılı, bunların kesinlikle ortaya koyduğu icâtları din adına kabul etmeyenlerin dine karşı büyük bir cinâyet işlediklerini savunmaktadır.

İbrahim Hakkı, eski astronomi bilginlerinin görüşlerini, Marifetnâme'de anlattıktan sonra sözü yeni astronomiye yani Kopernik sistemine getirerek âlemin yuvarlak olduğuna dair çok açık beyanlarda bulunur. Güneşten küçük olan dünyamızın güneş etrafında yılda bir kere dönmesinin aklı selime daha uygun olduğunu anlatır. Bu yeni düşünceleri akla aykırıdır diye kabul etmeyenlere karşı, ikna edici cevaplar verir⁸.

Hülâsa bilgili ve çok müdakkık olan müellifimiz, zamanının yeni astronomi bilgilerini hararetle ve cesurca kitabında incelemiştir.

Büyük bir ansiklopedi mahiyetinde olan Marifetnâme'nin İkinci Fen dediği kısmında İbrahim Hakkı, anatomi ve fizyolojye önemli bir yer vermiştir. Anatomi ilminin önem ve lüzumunu İmam Şâfi'nin şu sözlerinin pek güzel ifade ettiğini belirtir: İlim ikidir: Bedenler ilmi, dinler ilmi⁹.

Müellifimiz, anatomi ilminin çok yüksek ve lüzumlu bir ilim, bunun araştırmacı tabiplerin sermayesi, ehl-i yakının nimetlendiği, din ve dünyayı kazanmaya vesile, Allah'ı tanımaya vasıta olduğunu söyledikten sonra, bundan üç faide meydana geldiğini kaydeder:

1- İnsan vücûdu gibi muazzam sanat abidesini seyredip öğrendiğimizde, mevcudâtın bütün benzerlerini kendinde toplayan ve özetleyen bu binayı en güzel bir biçimde tanzim eden ve yaratan yüce Allah hakkında acz ve eksikliğin imkânsız olduğunu kabul ile beraber O'nun hikmet ve kemâl sahibi bulunduğuna şüpheden uzak bizde kesin bir bilgi hasıl olur.

2- Bunca faydelli, idrak edici ve güzel bir terkibi icâd eden

⁸ a.g.e., s. 145-147.

⁹ a.g.e., s. 159.

Yaratıcının her şeyi bilen ve hikmet sahibi olduğunu gözümüzle görerek kesin bilgi sağlamış oluruz.

3- Allah'ın insanlara olan çeşitli lütuflarını, yardımlarını, merhamet ve şevkâtlerini idrak ederek insanları her an terbiye ettiğine gerçek bir bilgiyle tanık oluruz. Çünkü Yaratıcı, bedenlerin terkiibinde hikmet, faide ve güzellik bakımından bir kusur bırakmamış onların hepsini eksiksiz tamamlamıştır. Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın bu lütuf ve keremleri, sadece insanlara mahsus olmayıp, bütün âlemleri içermektedir. Nitekim İmam el-Gazzâlî'de (ölm.505/1111) "Bulunan bu âlemden daha güzel bir âlem mümkün değildir"¹⁰. demiştir.

İbrahim Hakkı'ya göre, anatomi ilmi, insanın nefsini bilmesinin anahtarıdır. Nefsi bilmek de Allah'ı bilmenin anahtarıdır. Fakat nefsi bilmek Allah'ı bilmeye nisbetle güneşten zerre ve denizden bir damladır. Asıl maksat Allah'ı bilmektir. Bir kimse kendi bedenini ve nefsini idrak etmeksizin Allah'ı bilme davasına kalkışsa, o kimse öyle bir müflise benzer ki kendinin yiyeceği ve içeceği olmadığı halde, bütün şehir fakirlerini ziyafete davet eder. İnsan önce kendi nefsini bilmeli, sonra Rabbinin bilmeye yönelmelidir. Çünkü nefsi bilmek, Allah'ı bilmeyi gerektirdiği gibi Allah'ı bilmek de muhabbeti gerektirir¹¹.

Müellifimiz, hikmet ehlinde nakilde bulunarak şöyle der: "İnsanın en büyük rûknü (temeli), kalbi en küçük rûknü kalıdır. Bu kalıp ise kalbin kabuğudur. Nitekim insanın bedeni, cihanın özüdür. Aynı şekilde insanın kalbi, bedenin özüdür. Öyleyse özün özü olan gönül, Allah'ın evidir. Cihan ilminin beden ilmine yardımı olduğu beden ilmi de kalb ilmine yardımcı ve yol göstericidir. Çünkü bedenin yaratılışında o kadar çok hayret verici sanatlar, hikmetler, süsler, çeşit çeşit hizmetler vardır ki saymakla bitmez. Vücûdun içinde ve dışında olan organların her birinde o kadar çok faydeler vardır ki insanların çoğu onları bilmezler. Meselâ insanın vücûdunda yüzlerce

¹⁰ a.g.e., s. 159.

¹¹ Aynı yer, İbrahim Hakkı'nın tasavvuf düşünceleri için bakınız: Hayrani Altıntaş, Les Idées Souffiques d'Erzurumlu İbrahim Haqqı Duns Son Ma'rifetname, Paris, 1976, (Doktora tezi).

kemik, yüzlerce sinir, yüzlerce damar, yüzlerce ihtiyârî hareketler konulmuş ve tertip edilmiştir ki her biri başka bir şekilde, başka bir sıfatta, başka bir hizmette, başka bir harekettedir. Her biri belli bir menfaat için yaratılmıştır."¹²

İbrahim Hakkı, Marifetnâme'nin anatomiye ayırdığı kısımda, insan vücûdunu meydana getiren organların faidelerini birer birer saymaktadır. Bu anatomi bilgisi eski zamanlara ait olsa bile, içinde her zaman istifade edilecek görüşler ve nazariyeler mevcuttur. Tıp uzmanları bu bilgilerin çoğunun bugünkü anatomiye uygun bir şekilde anlatıldığını kaydetmektedirler¹³.

İbrahim Hakkı, Marifetnâme'deki bilgileri esas itibariyle İbn Sînâ, Gazzâli, Kâtîp Çelebi gibi âlimlerin eserlerinden almakla beraber, bu konuları anlaşılır derecede ayrıntılarına kadar açıklamış ve bir çok yenilikleri de ilâve etmiştir.

Görebildiğimiz kadarıyla mütefekkrimiz, insanoglunun ruh ve madde gibi iki esas unsurdan meydana geldiği, diğer varlıklardan bu karakteriyle ayrıldığı, onun sağlık ve mutluluğu bu iki temele dayandığı için bu unsurların ihtiyaçlarını dengeli bir şekilde yürütmenin gerekli olduğunu gözönünde bulundurarak konuları ele almakta ve incelemektedir.

Biz burada İbrahim Hakkı'nın, Marifetnâmesi'nde dini ilimler ile pozitif ilimlerin birbirine olan münasebetine bakış açısının sadece birkaç yanına değinerek değerini kısaca belirtmeye çalıştık. Aslında konuların uzmanları tarafından onun aritmetik, geometri, trigonometri, astronomi, anatomi, fizyoloji, din psikolojisi, ahlâk, tasavvuf, kelâm, eğitim ve benzeri konulara ait görüşleri ayrı ayrı tahlil edilip değerlendirilmesi gerektir.

¹² Marifetnâme, s. 159-160.

¹³ Ord. Prof. Dr. Sadı Irmak, İbrahim Hakkı (1703-1780) ve Pozitif İlimler, Erzurumlu İbrahim Hakkı, yayınlayan Doç. Dr. Hayrunnisa Çavuşoğlu, İstanbul, 1974, s. 23; Krş. Mehmet Ali Ayni, İntikâd ve Mülâhazalar, İstanbul, 1923, s. 130-131.